

THE RELATIONSHIP BETWEEN THE CATEGORIES OF INTENSITY AND GRADATION: A SEMANTIC, COGNITIVE, AND FUNCTIONAL-PRAGMATIC ANALYSIS

A'zamjon Ixtiyorov

Kokand State University, Uzbekistan

Azamxon93pro@gmail.com

+998905500277

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20541147>

Annotatsiya

Mazkur maqolada intensivlik va gradatsiya kategoriyalarining lingvistik tabiati, semantik mohiyati hamda o'zaro munosabati tahlil qilinadi. Gradatsiya kategoriyasining darajalilik semantikasini ifodalovchi umumiy kategoriya sifatidagi o'rni va intensivlikning ushbu tizimning yuqori segmentlarini aks ettiruvchi semantik-pragmatik hodisa ekanligi ilmiy jihatdan asoslanadi. Tadqiqotda J. Lyons, D. Bolinger, C. Kennedy, G. Lakoff, R. Langacker, A.V. Bondarko va boshqa olimlarning nazariy qarashlari asosida intensivlik va gradatsiyaning kognitiv, funksional-semantik hamda pragmatik xususiyatlari yoritiladi. Shuningdek, mazkur kategoriyalarning baholash, ekspressivlik va emotsionallik bilan aloqadorligi ochib beriladi. Ingliz va o'zbek tillari materiallari asosida olib borilgan qiyosiy tahlil intensivlik va gradatsiyaning universal hamda milliy-madaniy jihatlarini aniqlash imkonini beradi. Tadqiqot natijalari intensivlik gradatsiyaga tayanuvchi, biroq semantik va pragmatik jihatdan nisbatan murakkabroq kategoriya ekanligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: intensivlik, gradatsiya, graduallik, intensifikatsiya, darajalilik semantikasi, semantik shkala, funksional-semantik maydon, baholash semantikasi, ekspressivlik, emotsionallik, kognitiv lingvistika, pragmatika, intensifikatorlar, ingliz tili, o'zbek tili.

Kirish

Tilshunoslikda intensivlik va gradatsiya kategoriyalari darajalilik semantikasining eng murakkab va ko'p qirrali ko'rinishlaridan biri hisoblanadi. Ushbu kategoriyalar tilning semantik tizimida predmet, hodisa, harakat yoki belgining turli darajalarda namoyon bo'lishini ifodalashga xizmat qiladi. Inson tafakkuri borliqni mutlaq emas, balki nisbiy mezonlar asosida idrok qilishi sababli darajalilik kategoriyasi til tizimining universal hodisalaridan biri sifatida namoyon bo'ladi. J.Lyonsning ta'kidlashicha, inson tafakkuridagi aksariyat tushunchalar gradatsion xarakterga ega bo'lib, ular “ko'p-kam”, “katta-kichik”, “kuchli-zaif” kabi qarama-qarshi qutblar o'rtasida joylashadi (Lyons, 1977, 271-bet). Shuning uchun gradatsiya kategoriyasi insonning voqelikni baholash va tasniflash faoliyati bilan bevosita bog'liqdir.

Gradatsiya nazariyasining shakllanishida struktur semantika vakillarining xizmatlari alohida ahamiyat kasb etadi. Xususan, J.Lyons, R.Quirk, G.Leech va C.Kennedy tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda darajalanuvchi sifatlar va ularning semantik strukturasi batafsil yoritilgan. C.Kennedy gradatsiyani semantik shkala nazariyasi asosida izohlar ekan, har qanday gradatsion birlik ma'lum bir o'lchov shkalasi bilan bog'liq ekanligini ta'kidlaydi. Olimning fikriga ko'ra, *tall, short, expensive, cheap, hot, cold* kabi sifatlar inson ongida ma'lum darajalar tizimini hosil qiladi va mazkur darajalar semantik shkala orqali tartiblanadi (Kennedy, 2007, 4-bet).

Darajalilik kategoriyasining rivojlanishi natijasida intensivlik tushunchasi alohida ilmiy tadqiqot obyektiga aylandi. Intensivlikning nazariy asoslari D.Bolingerning mashhur *Degree Words* asarida ishlab chiqilgan. Olim intensivlikni mavjud belgining darajasini oshiruvchi semantik

mexanizm sifatida talqin qiladi. Uning fikricha, intensifikatorlar yangi denotativ ma’no hosil qilmaydi, balki mavjud semaning kuchini oshiradi (Bolinger, 1972, 17-bet). Masalan, *beautiful* va *extremely beautiful* birliklarida denotativ ma’no bir xil bo’lib qoladi, biroq ikkinchi holatda sifatning intensivlik darajasi yuqorilaydi.

Shu o’rinda ta’kidlash joizki, gradatsiya va intensivlik ko’pincha bir xil hodisa sifatida talqin qilinsa-da, ular o’rtasida muhim semantik farqlar mavjud. Gradatsiya darajalilikning umumiy modelini tashkil etsa, intensivlik ushbu modelning yuqori segmentlarida yuzaga keladigan semantik-pragmatik hodisadir. Boshqacha aytganda, har qanday intensivlik gradatsiyani nazarda tutadi, biroq har qanday gradatsiya intensivlikni anglatmaydi. Masalan, *good – better – best* qatori gradatsiyani ifodalasa, *very good – extremely good – exceptionally good* qatori intensivlikni ifodalaydi.

Zamonaviy kognitiv tilshunoslik vakillari gradatsiya va intensivlikni inson tafakkurining konseptual tuzilmalari bilan bog’laydilar. G.Lakoff inson ongida mavjud bo’lgan prototipik kategoriyalar va konseptual metaforalar darajalilikning shakllanishida muhim rol o’ynashini ta’kidlaydi (Lakoff, 1987, 68-bet). Lakoffning fikricha, inson dunyoni mutlaq chegaralar orqali emas, balki markaz va periferiya tamoyili asosida idrok qiladi. Natijada har bir tushuncha ichida kuchliroq va kuchsizroq namoyon bo’luvchi darajalar shakllanadi.

R.Langacker esa intensivlikni konseptual energiyaning ortishi bilan bog’laydi. Uning fikriga ko’ra, til birliklari inson ongidagi konseptual strukturalarning verbal ifodasidir. Shuning uchun *very, highly, deeply, absolutely* kabi intensifikatorlar obyektiv voqelikdan ko’ra ko’proq so’zlovchining subyektiv konseptualizatsiyasini aks ettiradi (Langacker, 1987, 104-bet).

Intensivlik va gradatsiya kategoriyalarining o’zaro munosabatini funksional-semantik maydon nazariyasi asosida ham izohlash mumkin. A.V.Bondarko tomonidan ishlab chiqilgan funksional-semantik maydon nazariyasiga ko’ra, har qanday semantik kategoriya yadro va periferiya qismlaridan tashkil topadi (Bondarko, 1984, 492-bet). Mazkur yondashuv asosida intensivlik kategoriyasi ham funksional-semantik maydon sifatida qaraladi. Bunda maydon yadrosini *very, extremely, absolutely, juda, nihoyatda, g’oyat* kabi markaziy intensifikatorlar tashkil etsa, periferiya qismini frazeologik birliklar, metaforik konstruksiyalar va stilistik vositalar tashkil etadi.

Intensivlikning semantik tabiatini tushuntirishda baholash kategoriyasi alohida ahamiyatga ega. N.D.Arutyunova baholash semantikasini insonning voqelikka nisbatan aksiologik munosabatining lingvistik ifodasi sifatida izohlaydi (Arutyunova, 1988, 75-bet). Intensifikatorlar aynan mana shu baholash jarayonini kuchaytiradi. Masalan, *important* va *extremely important* birliklari o’rtasidagi farq faqat darajada emas, balki so’zlovchining baholash pozitsiyasida ham namoyon bo’ladi.

C.Paradisning tadqiqotlari esa intensivlikning pragmatik tabiatini ochib beradi. Olimning fikricha, intensifikatorlar nutq aktining persvaziv kuchini oshirishga xizmat qiladi va kommunikativ ta’sirni kuchaytiradi (Paradis, 2008, 321-bet). Shu sababli intensivlik kategoriyasi nafaqat semantik, balki pragmatik hodisa sifatida ham qaralishi lozim.

Ingliz va o’zbek tillarining qiyosiy tahlili shuni ko’rsatadiki, har ikkala tilda intensivlik va gradatsiya universallik xususiyatiga ega bo’lsa-da, ularning ifodalanish vositalari tipologik jihatdan farqlanadi. Ingliz tilida intensivlik asosan analitik vositalar orqali ifodalansa (*very, really, highly, absolutely*), o’zbek tilida leksik vositalar bilan bir qatorda fonetik-morfologik intensivlik ham keng rivojlangan (*qip-qizil, yam-yashil, oppoq, qop-qora*). Bu esa turkiy tillarning tipologik xususiyatlari bilan izohlanadi.

Shunday qilib, gradatsiya va intensivlik kategoriyalari o'zaro chambarchas bog'liq bo'lib, birgalikda darajalilik semantikasining yaxlit tizimini tashkil etadi. Gradatsiya umumiy semantik model sifatida namoyon bo'lsa, intensivlik ushbu modelning ekspressiv, baholovchi va pragmatik jihatdan faollashgan segmentini tashkil etadi. Shu bois intensivlikni gradatsiyaning oddiy tarkibiy qismi sifatida emas, balki uning asosida shakllangan mustaqil semantik-pragmatik fenomen sifatida talqin qilish ilmiy jihatdan asosli hisoblanadi.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Arutyunova, N. D. (1988). *Tipy yazykovyx znacheniy: Otsenka. Sobytiye. Fakt.* Moskva: Nauka.
2. Bolinger, D. (1972). *Degree Words.* The Hague: Mouton.
3. Bondarko, A. V. (1984). O grammatike funktsional'no-semanticheskix poley. *Izvestiya Akademii Nauk SSSR. Seriya literatury i yazyka*, 43(5), 492–498.
4. Croft, W., & Cruse, D. A. (2004). *Cognitive Linguistics.* Cambridge: Cambridge University Press.
5. Kennedy, C. (2007). Vagueness and Grammar: The Semantics of Relative and Absolute Gradable Adjectives. *Linguistics and Philosophy*, 30(1), 1–45.
6. Kennedy, C., & McNally, L. (2005). Scale Structure, Degree Modification, and the Semantics of Gradable Predicates. *Language*, 81(2), 345–381.
7. Lakoff, G. (1987). *Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind.* Chicago: University of Chicago Press.
8. Langacker, R. W. (1987). *Foundations of Cognitive Grammar. Volume I: Theoretical Prerequisites.* Stanford: Stanford University Press.
9. Leech, G. N. (1983). *Principles of Pragmatics.* London: Longman.
10. Lyons, J. (1977). *Semantics (Vols. 1–2).* Cambridge: Cambridge University Press.
11. Paradis, C. (2008). Configurations, Construals and Change: Expressions of Degree. *English Language and Linguistics*, 12(2), 317–343.
12. Quirk, R., Greenbaum, S., Leech, G., & Svartvik, J. (1985). *A Comprehensive Grammar of the English Language.* London: Longman.
13. Safarov, Sh. (2006). *Kognitiv tilshunoslik.* Toshkent: Sangzor.
14. Mahmudov, N. M. (2017). *Til va nutq.* Toshkent: Mumtoz so'z.
15. Nurmonov, A. (2012). *Tanlangan asarlar (3 jildlik).* Toshkent: Akadernashr.
16. Sayfullayeva, R., Mengliyev, B., Boqiyeva, G., Qurbonova, M., Yunusova, Z., & Abuzalova, M. (2009). *Hozirgi o'zbek adabiy tili.* Toshkent: Fan va texnologiya.
17. Cruse, D. A. (1986). *Lexical Semantics.* Cambridge: Cambridge University Press.
18. Taylor, J. R. (2002). *Cognitive Grammar.* Oxford: Oxford University Press.